

Kontrowersje wokół puszczańskich dzięciołów

W ubiegłym roku w ramach projektu realizowanego przez Pracownię na rzecz Wszystkich Istot Oddział Podlaski została wykonana inwentaryzacja najcenniejszych gatunków dzięciołów zasiedlających Puszcę Białowieską – dzięcioła białogrzbietego i dzięcioła trójpalczastego. Pracami pokierował dr hab. Wiesław Walankiewicz. Badania dowiodły, że frekwencja pól (oddziałów) zasiedlonych przez oba gatunki dzięciołów wzrasta wraz z reżimem ochronnym obszaru. Ponadto, zestawiając aktualne ustalenia z danymi z roku 1991, można stwierdzić, że frekwencja zasiedlonych przez dzięcioła białogrzbietego pól w drzewostanach gospodarczych spadła prawie o 28% na przestrzeni ostatnich 19 lat. Wyniki te wskazują, że prowadzona gospodarka leśna jest wiodącym czynnikiem zagrażającym utrzymaniu właściwego stanu ochrony białowieskiej populacji dzięcioła białogrzbietego.

Wyniki prac zostały skrytykowane przez Eugeniusza Pugacewicza – ornitologa współpracującego z Lasami Państwowymi. W dystrybucję krytycznych recenzji zaangażował się Dyrektor Białowieskiego Parku Narodowego. Zdaniem autora badań, krytyka jest bezpodstawna i nie zasługuje na dłuższą dyskusję. Poniżej przedstawiamy najważniejsze fragmenty opracowań, krytyki oraz odpowiedź dr. hab. Walankiewicza.

Dzięcioł białogrzbiety jest rzadkim w Europie ptakiem, uważanym za gatunek wskaźnikowy naturalnych lasów borealnych. W polskiej Czerwonej Księdze zagrożonych gatunków zwierząt występuje on jako gatunek o statusie bliskim zagrożenia (*near threatened*). Jest on objęty szczególną ochroną w granicach Wspólnot Europejskich jako gatunek zagrożony, wskazany w art. 4 (1) dyrektywy ptasiej i wymieniony w załączniku I tejże dyrektywy.

Puszcza Białowieska stanowi dla dzięcioła białogrzbietego jedną z pięciu największych ostoi w Polsce, spełniającą kryterium C6 wyznaczania ostoi ptaków o znaczeniu międzynarodowym według BirdLife International. Z tego samego powodu, lokalna populacja dzięcioła białogrzbietego posiada kwalifikację A w kategorii „populacja” w standardowym formularzu danych dla obszaru Natura 2000. Liczebność dzięcioła białogrzbietego w Puszczy w roku 1991 oceniana była na 115–130 par lęgowych, ale w latach 1999–2005 już tylko na 60–90 par.

Gatunek jest związany z występowaniem martwych i obumierających drzew (przede wszystkim gatunków liściastych), w których wykuwa dziuple i na których żeruje. W wielu rejonach Europy obserwuje się spadek liczebności tego ptaka i wiele lokalnych populacji znajduje się na granicy wymarcia.

Sytuacja dzięcioła białogrzbietego w Polsce na początku lat 90. nie wydawała się krytyczna. Jednak prof. Tomasz Wesołowski ostrzegął, że nawet w Puszczy Białowieskiej jego przyszłość nie jest bezpieczna w świetle postępującej wycinki starych drzewostanów. Wykonana w 1991 r. ocena rozmieszczenia i użytkowania różnych typów drzewostanów Puszczy Białowieskiej wskazywała jasno na wycofanie się tego dzięcioła do podmokłych drzewostanów trudno dostępnych dla gospodarki leśnej (łęgów i olsów). Utworzenie w roku 2003 rezerwatu Lasy Naturalne Puszczy Białowieskiej nieznacznie tylko poprawiło sytuację dzięcioła białogrzbietego, ponieważ nadal prowadzono w nich wycinkę, a poza rezerwatem pozostało wiele starych drzewostanów, w których w następnych latach zintensyfikowano wycinkę. Inwentaryzacja wykonana w roku 2005, z zastosowaniem podobnej metodyki, jakiej używał prof. Wesołowski, ograniczona jedynie do części obszaru Puszczy Białowieskiej, wykazała szybkie kurczenie się zasięgu występowania tego dzięcioła.

Inwentaryzacja wykonana w 2010 r. miała charakter oceny zasiedlenia (jest / nie ma), przeprowadzonej w siatce równej wielkości kwadratów pokrywających całość obszaru badań (tzw.

presence-absence survey). Zasadniczym celem tego typu inwentaryzacji (określanej w Polsce również jako inwentaryzacja rozpowszechnienia lub obecności) jest określenie frekwencji pól inwentaryzacyjnych (kwadratów) zasiedlonych przez dany gatunek, a nie oszacowanie liczebności ptaków w granicach tychże jednostek lub na całości obszaru badań. Zasadniczym parametrem ocenianym w ramach tego typu inwentaryzacji jest frekwencja zasiedlanych przez gatunek pól inwentaryzacyjnych lub równoważnie: prawdopodobieństwo, że dane pole jest zasiedlone przez gatunek. Frekwencja pól zasiedlonych przez docelowy gatunek jest w pierwszym rzędzie użyteczną miarą wielkości terenu użytkowanego przez niego w granicach obszaru objętego inwentaryzacją.

Ten typ inwentaryzacji jest powszechnie wykorzystywany w wielkoskalowych badaniach rozmieszczenia ptaków, których efektem są atlasy rozmieszczenia, przedstawiające obecność lub nieobecność gatunku w danym polu inwentaryzacyjnym.

Występowanie gatunku było następnie analizowane w powiązaniu z charakterystyką siedliska i sposobem użytkowania gospodarczego drzewostanu. Wyniki tych badań miały na celu ustalenie, czy ochrona gatunku w lasach Puszczy Białowieskiej jest skuteczna i czy lokalna populacja gniazdująca w granicach OSOP „Puszcza Białowieska” zachowuje właściwy stan ochrony (*favourable conservation status*), wymagany zapisami dyrektywy siedliskowej.

W trakcie inwentaryzacji przeprowadzonej w 2010 r. dzięcioł białogrzbiety został wykryty w 180 spośród 2044 kontrolowanych ćwierćoddziałów leśnych, na jakie podzielona została Puszcza Białowieska. Dla całości kontrolowanego obszaru, frekwencja występowania gatunku w tak wyznaczonych polach inwentaryzacyjnych wynosiła blisko 9%. Frekwencja pól, w których wykryto dzięcioła białogrzbietego w 2010 r. – traktowana jako indeks liczebności lokalnej populacji gatunku – była kształtowana przez trzy zasadnicze czynniki: sposób użytkowania lasu, typ siedliskowy drzewostanu oraz zagęszczenie martwych drzew. Największe znaczenie miały dwa pierwsze czynniki, wśród których kluczowe znaczenie w kontekście celu tego raportu ma sposób użytkowania lasu (ryc. 1). Frekwencja pól zasiedlonych przez dzięcioła białogrzbietego była najwyższa na terenach parku narodowego (dalej BPN) – frekwencja zasiedlonych pól wyniosła tam 19,4%. W granicach rezerwatów dzięcioł białogrzbiety był stwierdzany blisko dwukrotnie rzadziej niż w BPN (11,4%). Na obszarach lasów użytkowanych gospodarczo, frekwencja spotkań dzięcioła białogrzbietego (5,1%) była około dwukrotnie niższa niż w rezerwach i niemal czterokrotnie niższa niż w BPN. W obrębie lasów użytkowanych gospodarczo, frekwencja występowania była istotnie wyższa we fragmentach bezpośrednio przylegających do obszarów chronionych (8,7%), niż we fragmentach bardziej oddalonych od BPN lub rezerwatów (3,5%).

Niezależnie od stwierdzanych różnic wynikających ze sposobu użytkowania lasu (park narodowy, rezerwat, las użytkowany gospodarczo), występowanie dzięcioła białogrzbietego było również uzależnione od typu siedliskowego lasu oraz od zagęszczenia martwych drzew. Dzięcioł białogrzbiety był częściej spotykany w łągach i olsach oraz w grądach niż w borach (niecałe 5%). Jednak w obrębie każdego z trzech wyróżnionych typów siedliskowych lasu, frekwencja spotkań malała w gradiencie intensywności użytkowania lasu, z najwyższymi wartościami dla BPN, pośrednimi dla rezerwatów i najniższymi dla lasów użytkowanych gospodarczo (szczególnie we fragmentach oddalonych od obszarów chronionych).

Rycina 1. Frekwencja pól zasiedlonych przez dzięcioła białogrzbietego w Puszczy Białowieskiej w 2010 roku, w podziale na sposoby użytkowania lasu (BPN – park narodowy, Rez – rezerваты, LgB – lasy gospodarcze w pobliżu obszarów chronionych, LgD – lasy gospodarcze z dala od obszarów chronionych). Dla każdego wydzielenia przedstawiono wartość średnią oszacowania (kropka) oraz zakres 95% przedziału ufności tej oceny (zielone pole).

Wyższy wskaźnik liczebności gatunku we fragmentach drzewostanów użytkowanych gospodarczo, bezpośrednio przylegających do terenów chronionych jako park narodowy lub rezerwat, można interpretować jako rezultat użytkowania tych pól inwentaryzacyjnych przez ptaki, które jednocześnie jako żerowiska wykorzystują sąsiednie tereny chronione.

Zastosowane metody statystyczne wykazały, że wpływ systemu gospodarowania na występowanie dzięcioła jest niezależny od typu siedliskowego lasu. Mówiąc inaczej, zarówno w borach, jak i w grądach, olsach czy łęgach, intensywne użytkowanie gospodarcze prowadzi do zmniejszenia liczebności dzięcioła białogrzbietego. W zależności od typu lasu, wskaźnik liczebności gatunku w drzewostanach o intensywnym reżimie użytkowania gospodarczego kształtuje się na poziomie zaledwie 21-32% wartości stwierdzanej w analogicznych typach lasu w granicach parku narodowego.

Trzecim czynnikiem znacząco wpływającym na rozmieszczenie dzięcioła białogrzbietego w Puszczy Białowieskiej w 2010 roku było zagęszczenie martwych drzew. Ptaki były spotykane istotnie częściej w drzewostanach, gdzie liczba martwych drzew była oceniana jako wysoka. Jednocześnie w drzewostanach pozbawionych martwych drzew lub z bardzo małą ich ilością, dzięcioły białogrzbięte były spotykane około trzech-czterech razy rzadziej niż w drzewostanach z większą ilością martwych drzew. Dane te wpisują się w wielokrotnie już opisywaną preferencję gatunku do żerowania na drzewach martwych lub zamierających. Podobnie jak w przypadku sposobu użytkowania lasu, efekt ten był niezależny od typu siedliskowego lasu. Należy jednak zauważyć, że pełny potencjał wykształcenia zależności pomiędzy liczbą martwych drzew a występowaniem dzięcioła białogrzbietego był w lasach użytkowanych gospodarczo (rezerваты, lasy zagospodarowane) zniekształcany przez brak lub skrajne ubóstwo preferowanych fragmentów z wysokim zagęszczeniem martwych drzew.

Podsumowując należy stwierdzić, że:

- Liczebność dzięcioła białogrzbietego na terenie obszaru specjalnej ochrony ptaków „Puszcza Białowieska” była w 2010 r. zróżnicowana w zależności od sposobu użytkowania gospodarczego lasu. Gatunek występował w wysokich zagęszczeniach na terenach chronionych jako park narodowy. Natomiast na rozległych terenach lasów użytkowanych gospodarczo i rezerwatów, stanowiących ponad 80% obszaru Natura 2000, indeks liczebności dzięcioła białogrzbietego był znacząco, bo aż o 40-80% niższy niż na terenach parku narodowego.
- W tym kontekście, białowieska populacja dzięcioła białogrzbietego nie spełnia kryteriów zachowania właściwego stanu ochrony (w znaczeniu art. 1(i) dyrektywy siedliskowej). Najbardziej prawdopodobną przyczyną niskich zagęszczeń i spadku liczebności jest prowadzona gospodarka leśna, prowadząca do pogorszenia jakości siedlisk gatunku.
- Odtworzenie i utrzymanie właściwego stanu ochrony populacji dzięcioła białogrzbietego w granicach OSOP „Puszcza Białowieska” wymaga, aby poddać ochronie biernej te wszystkie drzewostany o charakterze naturalnym (w szczególności grądy, olsy i łęgi), które znajdują się obecnie poza granicami BPN, często w okolicach rezerwatów.

Dzięciół trójpalczasty należy do najrzadszych dzięciołów europejskich. Status zagrożenia w Europie: gatunek zagrożony z racji zmniejszania się liczebności populacji (BirdLife International: SPEC 3, Dyrektywa Ptasia: Art. 4.1, załącznik I, Konwencja Berneńska: załącznik II). W Polsce jest objęty ochroną ścisłą, wymagający ochrony czynnej, w polskiej Czerwonej Księdze występuje jako VU - gatunek wysokiego ryzyka, silnie zagrożony wyginięciem.

Dzięciół trójpalczasty jest uzależniony od występowania obumierających i świeżo obumarłych świerków, na których żeruje. Dziuple wykuwa również w spróchniałych drzewach. Ze względu na bazę pokarmową oraz miejsce gniazdowania wymaga więc starych i obumierających świerków,

typowych dla drzewostanów zbliżonych do pierwotnych i naturalnych, zatem największym zagrożeniem dla tego gatunku jest gospodarka leśna. Szacuje się, że Puszcze Białowieską zamieszkuje ponad 10% krajowej populacji dzięcioła trójpalczastego.

Inwentaryzacja wykonana w roku 2010 obejmowała całą Puszcze Białowieską. W latach 1999–2000 inwentaryzację tego gatunku wykonano jedynie na obszarze Białowieskiego Parku Narodowego. Wiedza na temat występowania dzięcioła trójpalczastego poza Białowieskim Parkiem Narodowym (dalej BPN) była dotychczas zatem fragmentaryczna, a istniejące opracowania nie mogły być zweryfikowane, ponieważ nie ma w nich opisanej metodyki zbierania danych, a na ocenę składają się dane zbierane aż przez dziesięć lat (Pugacewicz 1997). Podobnie jak w przypadku dzięcioła białogrzbietego, badania miały na celu inwentaryzację wszystkich miejsc występowania w okresie lęgowym dzięcioła trójpalczastego na obszarze całej Puszczy Białowieskiej w siatce pól o wielkości ćwierćoddziałów leśnych. Podobnie jak w przypadku dzięcioła białogrzbietego, w celu stymulacji ptaków odtwarzano bębnienie dzięcioła z wykorzystaniem magnetofonu co ok. 530 m, w miejscach krzyżowania się linii pododdziałów leśnych.

W trakcie inwentaryzacji wykonanej w 2010 r. dzięcioł trójpalczasty został wykryty w 156 (7,6%) spośród wszystkich pól atlasowych. Frekwencja zasiedlonych pól (określana jako rozpowszechnienie) była zróżnicowana w zależności od typu użytkowania lasu. Gatunek najczęściej spotykano w granicach BPN (frekwencja zasiedlonych pól wyniosła 16,2%). W granicach rezerwatów dzięcioł białogrzbiety był stwierdzany rzadziej niż w BPN (11,4%), zaś w drzewostanach gospodarczych, frekwencja spotkań dzięcioła białogrzbietego (4,0%) była prawie trzykrotnie niższa niż w rezerwatach i czterokrotnie niższa niż w BPN (ryc. 2).

Rycina 2. Frekwencja pól zasiedlonych przez dzięcioła trójpalczastego w Puszczy Białowieskiej w 2010 roku, w podziale na typy użytkowania lasu (BPN – park narodowy, Rez – rezerваты, Lg – lasy gospodarcze). Dla każdego wydzielenia przedstawiono wartość średnią oszacowania (kropka) oraz zakres błędu standardowego.

Ponieważ dzięcioł trójpalczasty jest uzależniony w kwestii występowania od zarażonych lub martwych świerków, przeanalizowano ich występowanie w poszczególnych częściach Puszczy – największy udział pól z martwymi świerkami zanotowano w BPN, najmniejszy w lasach zagospodarowanych. Występowanie dzięciołów trójpalczastych było związane z występowaniem martwych świerków – frekwencja pól zasiedlonych przez dzięcioły najwyższa była w przypadku pól z dużą ilością martwych świerków (21,7% zasiedlonych pól), najniższa tam, gdzie ich brakowało.

Podsumowując należy stwierdzić, że perspektywy przeżycia dzięcioła trójpalczastego w Puszczy Białowieskiej wydają się niepewne, ponieważ:

- Wielkość populacji lęgowej jest niewystarczająca dla przetrwania. Aby gatunek ten przetrwał, szacuje się, że w całej Puszczy Białowieskiej powinno go być ok. 260–320 par. Nawet gdyby ostrożnie przyjąć, że jedno stwierdzenie dzięcioła trójpalczastego odpowiada jednej parze, to i tak populacja jest zbyt mała, aby mogła przetrwać dłuższy okres.
- Nie ma jak dotąd planów ochronnych dla rezerwatów przyrody na obszarze Puszczy, a więc nie ma konkretnych przepisów dotyczących sposobów postępowania ze świerkiem zarażonym kornikiem. Obowiązujący od marca 2008 r. zakaz wycinania takich świerków może być w każdej chwili zniesiony, ponieważ stoi w sprzeczności z zasadami gospodarowania w Lasach Państwowych. Lokalna i regionalna Administracja Lasów Państwowych cały czas zabiega o zgodę na zwalczanie kornika drukarza w rezerwatach przyrody, traktując go jako zagrożenie

dla drzewostanów gospodarczych.

- W Puszczy Białowieskiej od co najmniej 50–60 lat obserwujemy stały proces wycofywania się świerka. Utrzymanie właściwego stanu ochrony populacji dzięcioła trójpalczastego w granicach OSOP „Puszcza Białowieska” wymaga, aby poddać ochronie biernej jego aktualne i potencjalne siedliska – wszystkie drzewostany o charakterze naturalnym, które znajdują się obecnie poza granicami BPN, często w okolicach rezerwatów, zwłaszcza lasy wilgotne i bory świerkowe.
- Utworzenie w roku 2003 rezerwatu Lasy Naturalne Puszczy Białowieskiej nieznacznie tylko poprawiło sytuację dzięcioła trójpalczastego, ponieważ po pierwsze – nadal prowadzono w nich wycinkę drzew (mimo że były rezerwatami). Po drugie – poza rezerwatami pozostało wiele starych drzewostanów, w których w następnych latach zintensyfikowano wycinkę.

Recenzja raportów

W swojej recenzji raportów Eugeniusz Pugacewicz stwierdził, że: *Przeanalizowane w raportach dane zebrano na podstawie badań opartych o błędne założenia merytoryczne, zaś same badania wykonano niedokładnie. Raporty rażą nadinterpretacją uzyskanych wyników, które nie są reprezentatywne dla całego obszaru Puszczy w zakresie omawianych zagadnień.*

Z rozeznania Pugacewicza, opartego na obserwacjach prowadzonych w Puszczy w latach 2004–2010, które nie były nastawione na wykrywanie tych gatunków, wynika, że raporty mogą pokazywać zaledwie 1/5–1/3 rzeczywistych arealów lęgowych dzięcioła białogrzbietego i trójpalczastego. Zdaniem Pugacewicza, przyjęta przez autorów recenzowanych raportów metoda badawcza była nieadekwatna do większości postawionych celów. Pugacewicz informuje o stwierdzonych przez siebie (a pominiętych przez autorów raportów) 130 stanowiskach dzięcioła białogrzbietego i 69 dzięcioła trójpalczastego. Zdaniem Pugacewicza, autorzy raportów bezpodstawnie wyostrzają różnicę w zakresie występowania gatunku w BPN w porównaniu z pozostałymi lasami:

[...] Podsumowując bowiem własne dane z lat 2004–2010 i prezentowane w raporcie dotyczącym dzięcioła białogrzbietego, wyliczyłem że jego frekwencja w przyjętych polach oceny była najwyższa w rezerwach – 33,3% (11,4% wg raportu), a nie w BPN gdzie w wieloleciu stwierdzono zasiedlenie 28,8% pól (19,4% wg raportu). Z kolei w lasach gospodarczych wskaźnik ten wynosił 17,4% a nie 5,1% jak jest w raporcie. Rzeczywiste różnice w liczebności dzięcioła białogrzbietego między Białowieskim Parkiem Narodowym a pozostałą częścią Puszczy nie jest taka duża, jak sugerują autorzy raportu, a z całą pewnością nie jest mniejsza aniżeli dawniej. Analogiczne wyliczenia w przypadku dzięcioła trójpalczastego mają podobny rozkład. [...]. Reasumując, do przeprowadzenia recenzowanych badań wybrano metodę nieadekwatną do postawionych celów. Badania terenowe wykonano nierzetelnie, nie przestrzegając rygorów przyjętej metody badawczej. W rezultacie tego otrzymano dane przypadkowe, które są nieporównywalne nie tylko z danymi dawniejszymi, ale nawet między sobą. Jako takie nie mogą one stanowić naukowej podstawy do wnioskowania o aktualnym stanie, tendencjach liczebności, zagrożeniach i przyszłości populacji lęgowych dzięciołów białogrzbietego i trójpalczastego w Puszczy Białowieskiej. Wyciągane na ich podstawie w obu raportach wnioski nie są zgodne ze stanem faktycznym. Raporty te mogą stanowić co najwyżej skromny przyczynek do poznania aktualnego rozmieszczenia obu gatunków dzięciołów na obszarze Puszczy Białowieskiej.

Adam Bohdan

Rozmieszczenie dzięcioła trójpalczastego w polskiej części Puszczy Białowieskiej w 2010 roku

Inwentaryzacje dzięciołów wykonano w ramach projektu „Partnerstwo w ochronie reliktowych gatunków Puszczy Białowieskiej narzędziem wdrażania Dyrektywy Ptasiej i Siedliskowej” zrealizowanego dzięki wsparciu udzielonemu przez Islandię, Liechtenstein i Norwegię poprzez dofinansowanie ze środków Mechanizmu Finansowego Europejskiego Obszaru Gospodarczego oraz Norweskiego Mechanizmu Finansowego, a także budżetu Rzeczypospolitej Polskiej w ramach Funduszu dla Organizacji Pozarządowych.